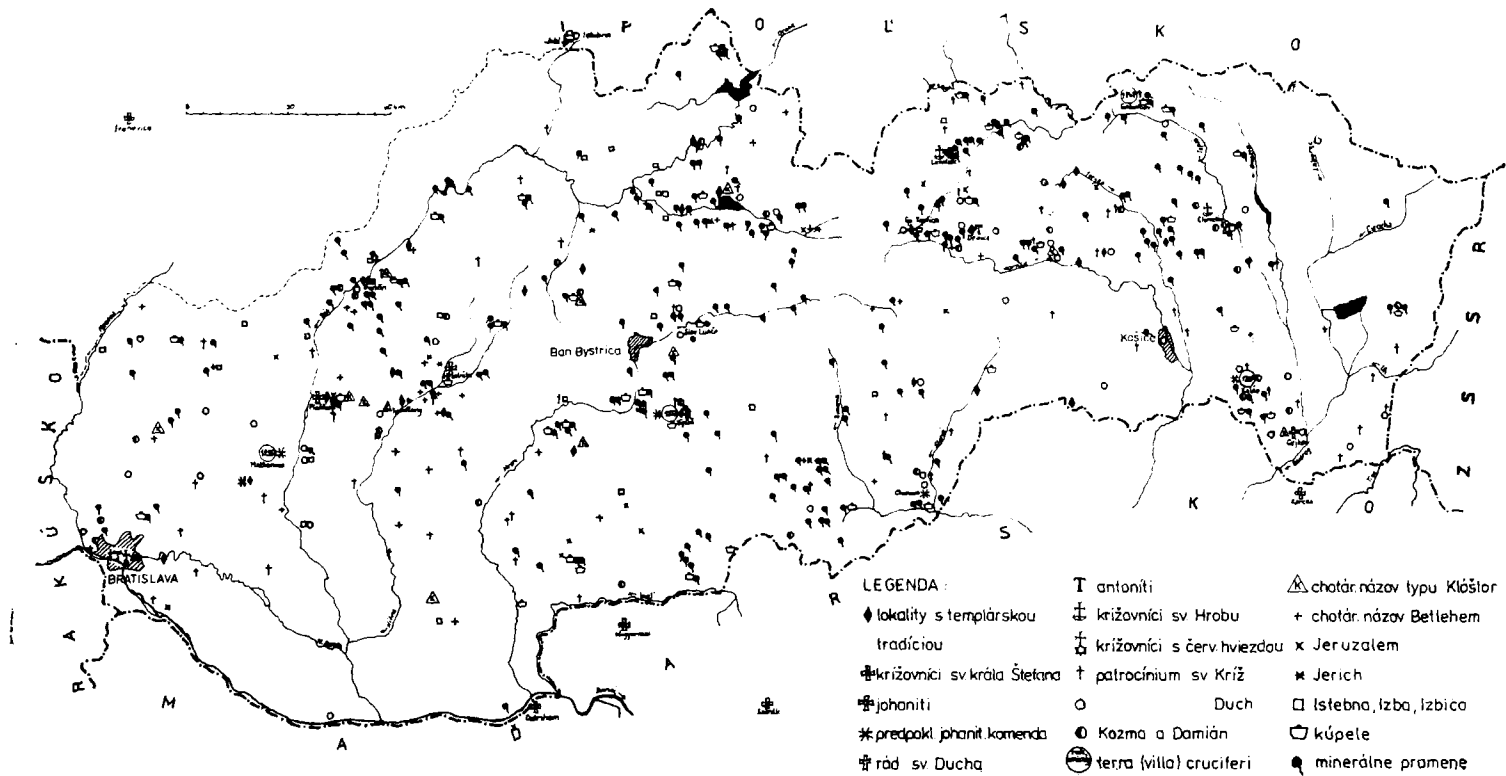

Rádové domy v štruktúre osídlenia Slovenska a v jeho politických a sociálno-ekonomických vzťahoch (so zameraním na križovnícke rády)

MICHAL SLIVKA

Vo všeobecnosti netreba zvlášť zdôrazňovať, že rádové domy úzko súviseli s vidieckym osídlením a že v štruktúre osídlenia mali mnohorakú závislosť, pretože spolu tvorili nielen osobitný komplex sídliskový, ale aj hospodársky a sociálno-kultúrny. Z komplexu naskytajúcich sa otázok vyberáme si tému rádového domu s konkrétnym zameraním a poslaním križovníckych rádov s cieľom vyzdvihnúť to nové, čo naša teória k tomu chce priniesť. V príspevku nebudeme podrobnejšie rozoberať staršie názory na danú problematiku, pretože podrobnú interpretáciu, resp. reinterpetáciu i kritiku týchto názorov mienime podať v samostatnej práci. Už v štúdiu J. Sváteka (1970), ktorá podáva doteraz najúplnejší prehľad rehoľných inštitúcií v Čechách na Morave a v Sliezku, a zároveň upresňuje terminologické otázky, sa stretávame so základným delením na rády rytierske a vetvu križovníkov. Vzhľadom na skutočnosť, že v našich pomeroch a v dobových prameňoch vystupujú rytierske rády (johanniti, nemeckí rytieri, lazaristi), ale aj rády špitálickej povahy (božohrobci, antoniti) pod jedným názvom „cruciferi“, budeme ich všeobecne označovať za rády križovnícke, aj napriek diskutovateľnosti problému. Metodologický postup riešenia pomerne zložitej situácie vyžaduje využiť čo najširšiu pramennú bázu. Keď zdôrazňujeme túto požiadavku, robíme tak z dôvodov situácie, v akej sa v tejto oblasti nachádzame, event. pohybujeme. Na jednej strane existuje pomerne málo listinne dochovaných údajov, z ktorých staršia historická spisba svoje dedukcie spájala výlučne s templármi. Na druhej strane pod vplyvom historickej tradície, bez odstránenia neskorších nánosov dochádzalo nielen k zamene rádovej príslušnosti, ale aj terénnej identifikovanosti jednotlivých domov. Ako ukážeme ďalej, takýto stav „poznania“ pretrváva dodnes. Pre stránkovú obmedzenosť príspevku stranou musíme nechať mnohé parciálne otázky, ktoré s témou súvisia, tak ako aj širšiu pramennú argumentáciu u jednotlivých lokalít. V tejto štúdiu chceme nazrieť predovšetkým na poslanie križovníckych rádov (rytierskej a špitálickej povahy), ich pôsobenie u nás, a v konečnom dôsledku dotknúť sa charitatívno-liečiteľských ustanovizní na slovenskom vidieku. Gró problematiky samozrejme spočíva v 12.—13. storočí, ale rovnako pokračuje v ďalších storočiach, tak ako pred vznikom a pôsobením jednotlivých reholí, keď už existovali takéto ustanovizne, a to pochopiteľne, že pod cirkevným dohľadom. Vo všetkých štátoch strednej a západnej Európy sa ako prirodzený a zákonitý dôsledok púhych a ostro vyhranených triednych rozdielov vyskytujú skoro široké masy chudoby, ktorej sociálne a spoločenské postavenie sa ešte viac zhoršovalo pri ochoreniach a starobe. Taký človek si nedokázal zadovážiť najnutnejšie prostriedky k obžive. A zákonitým biologicko-existenčným zjavom bolo vznikanie takej kategórie obyvateľstva, ktorá sa dovoľavala súkromnej dobročinnosti. Pod vplyvom kresťanstva začali sa organizovať v špecifických formách charitatívne inštitúcie rôzneho zamerania a

poslania, ktorých pôvod sa hľadá v oriente (Cramer 1963, s. 9—12; Steynitz 1970, s. 18; Vašek 1941, s. 20—50; sociálnu filozófiu kresťanskej charity podal Hník 1935). V pomeroch stredovekého Uhorska, keď kresťanstvo malo zapustené už pevné korene a cirkev tak nadobúdla rastúceho významu, pomerne skoro na celom území vzniká sieť charitatívneho, sociálneho a liečebného charakteru. V prameňoch sú označené termínom *hospitale*, *domus hospitalis* [u nás prvýkrát listinne doložený v r. 1183 v Nitre (CDS1, 1, s. 90), čo nijako neprekvapuje, pretože takéto špitále boli nutné v biskupských sídlach], t. j. ako špitále. Je len isté, že označenie a pôvodné poslanie nebolo viazané len na poskytovanie zdravotnej, či opatrovateľskej služby, ale že to boli útulky pre pocestných, či už pútnikov alebo kupcov, ktorí sa v nich uchýľovali. Termín *hospitale* v starej latinčine značí „pohostinný dom“. Poskytovanie pohostinstva (*hospitalitas*) pocestným i pútnikom sa v začiatkoch sústreďovalo iba v kláštoroch. Tu treba zdôrazniť, že v stredoveku sa predovšetkým šľachtici a cirkevní hodnostári vydávajú na púte do Svätej zeme (Palestína) a do iných pútnych miest v Európe (napr. Rím, Cáchy, španielska Compostella a iné). V týchto od vlasti vzdialených miestach, zakladajú samotní panovníci pre pútnikov útulne, či xenodochia, napr. prvý uhorský kráľ v Carihrade (chrám a špitál sv. Juliána), v Jeruzaléme, ktorý ešte v 12. stor. existuje ako „špitál svätého kráľa“, ďalej kláštor Pantokrátor v Konstantinopoli, založený dcérou kráľa Ladislava Priskou (Mezey 1968, s. 265), podobne ako napr. český špitál v Ríme. Z takýchto ustanovizní vzniklo v Jeruzaléme v priebehu 12. storočia niekoľko samostatných reholí, pričom však nie je známy pôvodný vnútorný poriadok „špitálov“. Usudzuje sa, že špitálni bratia v prvopočiatkoch nemali žiadnu regulu a predstavovali len laické spoločenstvo (Wienand 1970, s. 42—44; Hiestand 1980, s. 55). Medzi vznikajúcimi rádmi, ako sú johaniti, templári, nemeckí rytieri a i., pre pútnikov zo slovanských zemí vznikla špitálnicka rehoľa Betlehemitov (v r. 1170 — Fuxhoffer-Czinár 1860, s. 175; Lexikon für Theologie 1958, s. 313). Rád mal niekoľko odnoží a o jeho rozšírení u nás máme len nepriame údaje. Isté je, že z jeruzalemského spoločenstva zakladá v r. 1233 Anežka Přemyslovna v Prahe rehoľu križovníkov s červenou hviezdou, ktorá sa pomerne rýchlo rozšírila i v susedných zemiach (Poľsko, Morava, Rakúsko — podrobne Bělohlávek-Hradec 1930, s. 15—22; Lorenz 1964). Na Slovensku mal tento rád jedinou komendu pri špitáli v Bratislave (na mieste dnešného Prioru), ale aj to len v rokoch 1723 až 1786 (Bělohlávek-Hradec 1930, s. 163 a 226). Tu však treba poznamenať, že poprední cirkevní hodnostári — prepošti a kanonici v Ostrihomie niesli meno Betlem doložení rokmi 1183 a 1255 (Kollányi 1900, s. 2, 13), tak ako aj niektorí šľachtici, napr. k r. 1255 je doložený Betlem ako vlastník Krušoviec (MES I, č. 564) a jeho syn Damo mal sídlo v Krásne pri Topoľčanoch (kostol sv. Kríža!); ďalší Betlem je doložený v spišských Betlanovciach (podľa neho názov obce), a to pri teplom prameni (k r. 1260 Topliča), pričom kostol nesie príznačné liečiteľské patrocínium Kozmu a Damiána; v susedstve je chotár zvaný Ivanovce (dnes Jankovce), čo by sa mohlo vzťahovať i na johanitov. Tiež tekovský kráľovský služobník vystupuje už v roku 1156 ako Bethlem (CDS1., 1, s. 80). Na Slovensku sa nám podarilo vypátrať do 40 chotárnych názvov typu Betlehem (pozri mapu — obr. 1). Výklad nie je tak jednoznačný a nemožno ich ani v priamej väzbe aplikovať s betlehemitmi. Betlem, či Betlehem je v blízkosti Jeruzaléma a podľa biblistov znamená „dom chleba“. Pri kartografickom vynesení (obr. 1) sa ukazuje, že mnohé z týchto názvov sú jednak v blízkosti rádových domov johanitov, event. sledujú staré komunikácie (napr. v severnom Ponitří alebo v oblasti Liptova). Niektoré z nich budú azda novšieho dáta a vzťahujú sa na majere alebo bačovne (Vrábľe,

Obr. 1. Mapa križovníckych rádov na Slovensku. (M. Slivka)

Pravotice, Veľ. Uherce, Súlovce), prípadne v intraviláne obce na skupinu domov (Stará Lehota, Valkovňa, Klobušice, Holíč, Hybe, Sološnica). Nech je teda výklad aký chce (a myslím, že patrí na zamyslenie jazykovedcom), jedno je isté, že tu nie je náhodný a je prenesený z palestínskej oblasti. O to markantnejšie vystupuje názov „Jeruzalém“ (k výkladu pozri Slabý 1914), prípadne „Jericho“, s ktorými sa stretávame po celom území nášho štátu i susedného Poľska. Poľský jazykovedec J. Wiśniewski (1968) výskyt názvov vysvetľuje psychologicky: prisídlenci s chceli pripomenúť domov, z ktorého vyšli a preto na novozaloženom sídlisku preniesli aspoň meno svojho pôvodného domova. S takýmto prípadom sa stretávame napr. v Prahe, kde johaniti boli uvedení panovníkom pri moste vedľa osady Rybník a miesto nazvali Jeruzalém; ich stavby dali neskôr uliciam meno Jeruzalémská alebo Maltézske nám. (Čarek 1958, s. 11, 61, 145). Na Slovensku napr. kežmarskí krížovníci pomenovali vrch nad mestom Jeruzalemberg, v Piešťanoch, kde mali ostrihomskí johaniti svoj špitál, zostal chotárny názov Jeruzalém, v Trnave sú vedľa kostola sv. Jána Krstiteľa doložené už v 16. stor. názvy ulíc Jeruzalém a Jericho (názvy nemajú nič spoločného so židovským getom, ako správne odmieta M. Botfánková 1980, s. 78), ďalej v okolí Hradišťa pri Topoľčanoch a inde.

V rámci celého Uhorska nepochybne zohrali svoju dejinnú rolu rytierske rády templárov, johanitov, nemeckých rytierov i lazaristov. Každému z nich bolo venovaných rada štúdií i samostatných prác, no k modernému analytickému spracovaniu sa zatiaľ neprikročilo. Myslím, že podobná situácia je aj v susedných Čechách (dnes už zastaralé sú práce Ludikarova z r. 1882, Feyfarova z r. 1882, Millauerova z r. 1832), aj keď hlavnému centru v Prahe bolo venované viac miesta v historickej spisbe (Novotný, Čarek, Tomek, Fiala, Svobodová). V minulosti predovšetkým romantickým dejepisectvom venovalo značnú pozornosť rádu templárov. Pertraktovanou otázkou, ktorú už v r. 1748 na trnavskej univerzite dostal šenkvicový rodák — historik Gabriel Kolinovič zostáva, či rytiersky rád templárov býval svojho času i v severnom Uhorsku, t. j. na Slovensku? Odpoveďou Kolinovičovou bolo húževnaté zbieranie materiálu a za dva roky odpoveď v rukopisnej práci (Rukopis 899 s. je uložený v UK Budapešť, tlačou vydal po jeho smrti Kovachich v roku 1789), že na Slovensku nemali manzérie, nanajvýš len nejaké majetky (Kolinovics 1789, s. 171 n.). Vynikajúci historik minulého storočia F. Pesty vydáva samostatnú publikáciu (1861), v ktorej uvádza i mnohé lokality zo Slovenska [Orava, Piešťany, Bardejov, Martinček, Eberhard (Malinovo), Blatnica, Sklaka pri Trenčíne, Sučany, Uhrovec, Hrabkov, Komárno, Ilava, Trenčín] a neskôr sa k nim vracia v rukopisnej práci Š. N. Hýroš (110 s. v Lipt. múzeu v Ružomberku, i. č. 27852); triezvejší pohľad dáva Ferenc Patek (1912). Rád templárov mal svoje manzérie predovšetkým v južnej časti Uhorska (Chorvátsko, Dalmácia), najsevernejšie v Ostrihome, nie však severne od Dunaja (Prutz 1908, s. 312). Svoje práva a výsady si až úzkostlivo zaistovali listinne, čo potvrdzovali na pápežskom dvore (Theiner 1859, s. 12—15, 67—68, 97—99, 143, 146—147). Je známe, že po ich násilnej likvidácii v roku 1312 (pozri M. L. Bulst-Thiele 1980, s. 375 n.) prešli majetky na johanitov, pričom tieto majtekovo-právne transakcie sú známe práve z južných oblastí Uhorska (Patek 1912, s. 28—37). Z územia Slovenska neexistuje jediný prameň, ktorý by tento akt transferu podchytil. Aj napriek uvedenému romantika „červených mníchov“ opantávala i tak vynikajúcich historikov, akými boli Špirko, Vencko, Rapant, Houdek a i. Ak sa chceme dostať na koreň vecí, je nutné vysporiadať sa s prítomnosťou johanitov, ale i nemeckých rytierov a iných špitálnických rádov, pretože s nimi a na ich miesta sú templári spájaní a zamieňaní. Z týchto najzložitejším vývojom

prešli johaniti, pôvodne spolčení okolo špitála sv. Jána Krstiteľa a v roku 1118 pretvoreni na rytiersky rád. Vývoj rádu šiel od špitála poskytujúceho služby pútnikom, chudobným a chorým, s postupným nadobudanim majetku a cez rekrutovanie „servientov“ a vlastné rekrutovanie zbrane schopných „milites“ ako bratov, stalo sa tak spoločenstvom spájajúcim charitatívne a vojenské úlohy (Hiestand 1980, s. 80). Vývoj ovšem nebol priamočary, keďže známe boli pokusy čiastočne sa vrátiť k starej „čistej“ forme ich špitálnickej činnosti. V takejto hrubej charakteristike možno ich pozorovať v Uhorsku, ako aj v Čechách. Križiacke výpravy (ohraničené rokmi 1096—1291) si zaiste vynútili a posilnili práve milítnú stránku rádu, a v nemalej miere prispeli aj na dislokácii ich rádových domov. Tieto v rámci Uhorska sledujú starú, ešte rímsku komunikáciu severojužného smeru. Fanatizmus križových výprav zachvátil celú Európu, nevynimajúc ani naše zeme. (Známa je účasť česká na druhej výprave a neskôr uhorská na piatej výprave (kráľ Ondrej v r. 1217—18), aj keď predsavzatia panovníkov (Vladislav a Ondrej) neprineslo žiadne výsledky (Zaborov 1960, 1966; Duggan 1973; Hrochová 1982). Počiatky johanitov v Uhorsku sú spjaté s kráľovskými sídlami v Stoličnom Belehrade (Szekesfehervár-Mezey 1972, s. 30—33) a Ostrihome (podobne ako aj v Čechách Praha), a v priebehu svojej existencie booli vždy panovníkovou oporou (napr. Bélovi IV. v bitke proti Tatárom spolu s templármi, Karolovi Róbertovi proti oligarchom, ba ešte aj v 16. stor. slúžili Jánovi Zápoľskému v boji proti Turkom — pozri Reiszig 1901, 1903, 1919—1920). Z toho iste plynula i mimoriadna panovníkova náklonnosť, a preto niet divu, že vetva ostrihomská — ktorá mala širokú filiáciu práve na Slovensku — niesla názov „križovníci svätého kráľa Štefana“ (prvý obsírne Knauz 1865). V bojových akciách vystupovali vždy stolnobelehradskí johaniti, zatiaľ čo ostrihomskí sa skôr venovali špitálnickej činnosti a len malá čiastka vykonávala strážnu službu. Treba mať na zreteli, že Ostrihom tvoril najfrekventovanejší dunajský brod, kde pulzoval čulý obchod. Na jeho kontrole sa rovnako podieľali tamojší templári. Keď zdôrazňujeme milítnú zložku rádu, ktorá výlučne charakterizovala templárov, naskytá sa v rámci komplexu otázok aproximovať početové zastúpenie, či personálne obsadenie (t. j. posluhujúcich bratov, klerikov a rytierov) jednotlivých komiend. K tomu zatiaľ neboli študované vizitácie týkajúce sa rádu johanitov v Uhorsku, vykonaných z príkazu pápeža Rehora z r. 1373 vo Vatikánskom archíve. Pre české pomery ich publikoval V. Novotný (1900). V roku 1373 teda v sídelnej komende v Prahe bolo 29 členov, v Strakoniciach iba 17 členov; na území celej pražskej diecézy žilo vtedy 118 johanitov a z toho bolo len 30 rádových rytierov (pozri Ludikar 1882, s. 261; Novotný 1900). Údaje však nemožno vzťahovať do staršieho obdobia, pretože je to obdobie postupného úpadku jednotlivých rádových domov. Ku príkladu možno spomenúť známu bitku pri Rozhanovciach v roku 1312, ktorej víťazstvu kráľa Karola Róberta — ako uvádza autor tzv. Viedenskej maľovanej kroniky (Gombos 1937, s. 662; pozri Kristó 1978, s. 73 n.) — dopomohli predovšetkým stolnobelehradskí johaniti, pričom kronikár odhaduje len kopijníkov protivníka na 1 700 mužov (s ostatným mužstvom odhady historikov vojenstva stanovujú počet až 15 000 mužov). Tak sa stavia otázka, či počet johanitov po boku kráľa bol aspoň tak priemerný veľký? Isteže nie, a ani počet stolnobelehradských konventne viazaných rytierov nepresahoval azda ani stovku. Tak ako pri križových ťaženiach najímali žoldnierov, bezpochyby šľachticko-rytierskeho pôvodu, tak podobne najímali aj v lokálnych pomeroch šľachticov, nie plnoprávne viazaných na ten-ktorý rádový dom. Preto sa v listinnom materiáli môžeme stretnúť so šľachtickými menami a prívlastkami ako sú „rytier“ alebo „červený“ a p.

napr. Ján zvaný Lovag = rytier, Alexander Rufus, Pavol Ruber, tiež Havran, t. j. podľa čierneho habitu (napr. na Liptove), ďalej farár johanitskej komendy v českej Pičine sa volal Jaklín Havran (Novotný 1900, s. 64); v rakúskom Burgenlande sa k r. 1263 spomína územie Jána Rubyna a zároveň zem „Hafrana“ a inde. Nakoniec je známe, že sám kráľ Ondrej II. bol takýmto johanitom, tak ako aj český kráľ Vladislav II. (Ludikar 1882, s. 60; Hurt b. r., s. 8). Pokiaľ zasa ide o otázky dislokácie rádových domov, treba tu vyzdvihnúť predovšetkým význam geomorfologického faktora a dôležitosť dejinných faktov v rámci karpatsko-naddunajského priestoru. Dejinám jednotlivých domov v rámci Uhorska sa venovali už viacerí bádatelia (napr. Knauz 1865; Reiszig 1925, 1911, 1928), špeciálne ich architektonickému výrazu a skladbe K. Kozák (1982), pre slovenské pomery stručnú charakteristiku naposledy podal A. Ruttkay (Ruttkay-Slivka 1975, s. 348—352). Nazdávame sa, že predovšetkým K. Kozák celkom správne zaradil do súvislosti s obchodom i podiel johanitov v úlohe dozoru a ochrany dôležitých ciest, ako aj podiel na ochrane hraníc. To je ovšem jedna stránka ich poslania, úloha viac-menej vojenského zamerania. Druhú — charitatívno-liečiteľskú činnosť ponecháva viac-menej bokom. V pozícii vojenskej obrany treba zdôrazniť predovšetkým kráľom im zverenú obranu dunajskej čiar. Kráľ Béla IV. uskutočnil totiž v r. 1247 zmluvnú dohodu s predstaveným rádu johanitov proti novému tatárskemu nebezpečeniu a na obranu pohraničných hradov Bratislava, Mošon, Šoproň, Železný hrad a Nový hrad. V listine sa stanovuje 60 vyzbrojených bratov proti Tatárom a 50 ďalších ozbrojencov na stráženie hradov (Theiner 1859, s. 210), čo znamená, že na jeden hrad pripadlo 10 ozbrojencov. Niektorí historici (u nás J. Bartl, M. Kučera) údaj mýlne vzťahujú na nemeckých rytierov. V Bratislave nevieme, kde stál ich rádový dom, no z písomných prameňov je známa kaplnka sv. Jána Krstiteľa (ich rádového patróna — pozri Wiedmand 1970, s. 14—20), ktorú nevieme tiež bližšie lokalizovať. Z prameňov vyplýva, že ju dali postaviť predkovia Abraháma zvaného Rufus (Slivka 1987, s. 158). V Šoproni si postavili svoj dom s kaplnkou popri ulici, ktorá viedla k rakúskej hranici (dnes Viedenská ul.), teda mimo mestských hradieb, a oproti vystavali aj mýtnicu (Holl 1979, s. 136). Ďalší veľmi dôležitý strategický bod v rámci uhorského kráľovstva predstavoval Trenčín. Aj keď o prítomnosti johanitov sú len nepriame údaje jedno je známe, že do ich domu sa v roku 1301 nasťahovali minoriti (Pesty 1861, s. 112; Karácsonyi 1922, s. 286). Navyiac sa nevie, kde stál ich rádový dom, aj keď na vedute z r. 1580 (archív Dvorskej komory vo Viedni) je objekt na predmestí pri dolnej bráne označený ako „claustrum“. O príchode johanitov do Trenčína nieto žiadnej správy, no iniciatívu zaiste vyvinul už Ondrej II. L. Dohnányi (b. r., s. 60) ich prítomnosť predpokladá okolo roku 1200. Okrem svojho rádového domu si po príchode prestavujú aj vežu na hrade. Prestavba, ako zistil A. Fiala (1977, s. 13), sa týkala nadstavby a obmurovania pôvodnej kamennej veže tehlovým murivom, čo sa všeobecne datuje okolo roku 1260. Vežu teda nielenže spevnili tehlovým plášťom, ale prispôsobili si aj svojmu účelu (obytné priestory opatrené kozubmi, úzke okienka s laločným ukončením a p.). V tomto prípade zaráža odborníkov použitie tehly v prostredí, kde dominuje kameň. Práve tehelné stavby sú typické pre johanitské (a vôbec krížovnicke) stavby (Pesty 1861, s. 82; Domaňska 1971; Kozák 1982); u nás sakrálne objekty v Piešťanoch, Malženicach, Horné Zelenice. Krížovany nad Dudváhom, Hradište pri Topoľčanoch, Hamuliakovo a inde, v susednej Morave napr. orlovická komenda na hrade Orlov (Procházka-Plaček 1984, s. 54—55; Hurt b. r., s. 15—16; Svátek 1986, s. 30—31). Aj tvar zistených okien a vstupného portálíka nevybočuje z okruhu známych stavieb, navyiac tamojšiu odkrytú

Obr. 2. 1, 2 – pečate rádu johanitov; 3 – pečaf mesta Trenčina z r. 1381. (M. Slivko)

rotundu K. Kozák dáva do priamej súvislosti s johanitmi (Kozák 1982, s. 105). Akýmsi reliktom zostáva tu symbol rádu — Ján Krstiteľ v pečati mesta z r. 1381 (Majláth 1885, s. 136, obr. 4), s vyobrazením baránka so zdvihnutou prednou nohou pridržiavajúci zástavku s rovnoramenným krížom na vrchole žrde, pričom na zástávke je tiež rovnoramenný kríž a nad hlavou má hviezdičku, ktorou s pripevnenou stuhou drží v pysku (obr. 2 : 3). Aj keď v heraldickej literatúre sa nenašlo primerané vysvetlenie, jednak aj preto, že tzv. Baránok Boží má viacvznamovú symbolickú náplň (pozri Kirschbaum a kol. 1971, s. 7—14), predsa naposledy J. Fojtík vidí v ňom patróna kostola, ktorý zanikol pri obliehaní mesta r. 1321 (Fojtík 1985, s. 79). Ikonografický zmysel pečate akcentovaný motívom Baránka vífazného (tradícia apolyptická — pozri Boggay 1941), ktorého Ján Krstiteľ považuje za Krista ako „Baránka, ktorý sníma hriechy sveta“ (Ján 1, 29). S takýmto motívom sa možno stretnúť rovnako na minciach, pečatných prsteňoch, ako aj na rôznych cirkevných pamiatkách (Bogyay 1941, s. 97 n.; Kubinyi 1984). Niekedy vystupuje priamo vo vzťahu ako atribút sv. Jána Krstiteľa (napr. pečaf a patrocínium v Chtelnici, Sabinov, Janovice nad Úhlavou v Čechách, poľský Wrocław), alebo aj priamo v pečatiach johanitských komiend (obr. 2 : 1,2). Podľa L. Dohnániho „erby s veľkonočným baránkom“ udelil kráľ Ondrej II. na znak vďaky svojho návratu zo Svätej zeme, a to okrem Trenčína aj Krupine, Debrecínu a Segedínu, a zároveň dal razíť mince s týmto motívom (Dohnányi b.r., s. 64). Rovnoramenný krížik na zástavke predstavuje všeobecný symbol krížovníckych rádov, ktorý johaniti rov-

nako používali ako symbolickú poznámku v spisomňovaní (Hledíková 1971, s. 71; Knauz 1865, s. 721 n.), ale rovnako sa objavuje aj v erbových znakoch rytierov-šľachtícov (Csoma 1915, obr. tab. na s. 19), alebo miest, v ktorých boli usadení (napr. na Morave Ivanovice na Hané, v Čechách Manětín, Strakonice — Čarek 1985, s. 174—5, 240, 359). Stojí za pripomenutie, že dnešný Červený kríž v zdravotníctve je len napodobnením a pokračovaním pôvodných rehoľných znakov (Schwarzenberg 1941, s. 167). Aj hviezda so stuhou (vychádza z baránkovho pysku) tvorí súčasť menšej dekorácie rytierskych rádov (podrobne Schwarzenberg 1941, s. 165—197).

Ďalším z hradov, kde sa načas usadili ostrihomskí johaniti bola Orava. O pôsobnosti svedčí jediná listina z 21. sept. 1235 (MES II. č. 196), podľa ktorej „conventus cruciferorum“ dostal od Ondreja II. miesto a celé praedium, kde je Oravský hrad (donavit quoddam predium Raich cum piscina in fluvio Arua). Dodnes pod hradom je potok Račová vtekajúci do rieky Oravy a pri ústí je majer, ktorý sa dodnes volá Račová. R. Marsina „praedium Raich“ mýlne vzťahuje na Rajec [CDS1., 1., s. 329 a 417 (index)]. Nečudo teda, že starší autori (Fuxhoffer-Czinár 1860, s. 168; Pesty 1861, s. 80; Kubinyi 1890, s. 37), ale i novší (Kavuljak 1965, s. 250; Ruciński 1983, s. 47) vzťahujú sem templársku manzíriu. O dôležitosti starej cesty z Nitrianska do Poľska, ktorá pod hradom mala svoj brod (blízka osada sa volá Medzibrodie), svedčí i strážna funkcia johanitov v tejto oblasti. Asi 12 km na JZ od hradu Orava leží dedina Istebné, stojaca tiež na dôležitom cestnom ťahu do Trenčianskej stolice. Už z pôvodu názvu Iztebná = izba V. Uhlár vydedukoval, že tam stala nejaká vežová stavba, v ktorej sa vykonávala strážna funkcia (Uhlár 1969, s. 169). R. Krajčovič myslí, že „istebnici“ boli strážcovia hospodárskych objektov, najmä rybníkov (na hornej Nitre je k r. 1113 doložená rieka Istobnica). K lokalite sa tiež viaže tradícia templárskeho kláštora (Kavuljak 1965, s. 251), naviac nad obcou je staršia fortifikácia Hrádok, jeho úbočia nesú názov Mníšska stráň a ďalej je tam lúka zvaná Stráža. Pokúsili sme sa vymapovať lokality nesúce názov typu Istby alebo príbuznej Komňaty (= izba s kominom, lat. *caminata*) — obr. 1. Tieto sú skutočne jednak na starých komunikáciách, ako prístrešky pre pútných — hospice (taká je aj neďaleká Komjatná v Liptove, obec Komňátka, dnes súčasť Bohdíkova pri Šumperku, v Jablunkovskom priesmyku na poľskej strane je dedina Istebna), alebo sú v hraničných oblastiach — horských hvozdoch a pri teplých prameňoch (napr. Dolná Štubňa, nem. pôvodu: *die Stube* = izba, v katastri ktorej je nepreskúmaná poloha „Kláštor“, ďalej Spišská Teplica, Jalšové pri Hlohovci a iné). Mnohé z týchto názvov sa viažu na colné stanice a mýtnice (pozri Klein 1978, s. 26—28). Takéto zariadenia vznikali v 12.—13. storočí z iniciatívy kráľa a na ich udržiavanie, obsluhu, zvlášť v pustých horských krajoch, musela existovať i menšia posádka, a to aj ozbrojená (v Istebnom na Orave sú doložení kopijníci). Na druhej strane treba spomenúť, že práve na týchto miestach, hlavne na križovatkách ciest a pri prameňoch mala dlho živnú pôdu „stará reliquia“. Na úlohe jej zmrazovania mali svoj podiel aj križovnícke rády (Piekarczyk 1967, s. 312—313). O to je však zaujímavejšie, že práve k týmto miestam sa viažu špitáľnícke patrocíniá: dvojčatá Kozma a Damián, ale predovšetkým sv. Duch (pozri obr. 1). A tu kdesi sme na stope ďalšieho špitáľníckeho rádu sv. Ducha, o ktorom na Slovensku máme viacero iných, a to aj priamych údajov. Nebol to rytierky rád, ku akým ho radí J. Svátek (1970, s. 520). Náplň i poslanie tzv. holubích bratov — ako sa podľa symbolu holubice nazývali — v Uhorsku viazaných na veľký špitáľ sv. Márie in Saxia v Ríme, sú dobre známe zo starej práce P. Bruneho (1892, s. 31 n.; pozri aj Antosiewicz 1966, s. 187—192).

V Uhorsku sa počíta s deviatimi nemocnicami (Szántó 1983, s. 541), no zaiste ich bolo viac. U starších autorov (Reiszig), ale i novších (Kozák) ich domy sú pripisované johanitom (napr. Budahelvíz pred r. 1241), Nebudeme na tomto mieste vypočítavať lokality, vysvetlenia k nim, pretože si to vyžaduje samostatné spracovanie. Svoje domy si stavali predovšetkým pri teplých prameňoch a rovnako sa usadzovali pri významných komunikáciách, kde budovali útulky pre pocestných (Brune 1892, s. 120—121). V tomto smere treba zvlášť upozorniť na dôležitosť významu teplých, ale aj minerálnych prameňov, dnes poväčšine zaniknutých (známe sú z metačných listín — pozri Lutterer a kol. 1982, s. 304—306; Majtán 1972). Tieto so svojím okolím poskytovali takú bonitu pôdy, kde sa darilo teplomilnému rastlinstvu. Nečudo tiež, že biológovia zaznamenávajú aj niektoré výnimočné druhy, ku ktorým paralely nachádzajú práve v palestínskej oblasti. O liečiteľnosti takýchto prameňov netreba výnimočne hovoriť. Bylinky zasa rádozí bratia využívali a upotrebovali ako dôležitý medikament (príprava rozličných extraktov, tinktúr a p.). O výmene kultúrnych hodnôt, skúseností i prenášaní liečivých rastlín priamo krížovníkmi hovorili už viacerí autori.

Keď spomíname termálne pramene, je len samozrejmé, že svetoznáme piešťanské kúpele využili i ostrihomskí krížovníci — johaniti, aj keď o ich počiatkoch nemáme žiadnych správ. Na toto miesto sa najviac viaže templárska tradícia, a to aj v súčasnej odbornej spisbe (Kozák 1982, s. 102). Ba traduje sa tu aj o prítomnosti benediktinského kláštora (napr. vizit. protokol z r. 1754, pag. 2 v archíve r. k. fary Piešťany, tiež Lukáček 1963, s. 17). Správa vo vizitáčnom protokole z roku 1695 to ovšem vzťahuje na susedné Orvište, kde boli osadení kráľovskí strážcovia. Z johanitskej komendy na dnešnej Detsvínskej ul. (pôvodne v časti Mníchova Lehota) sa zachovali len ruiny z tehál vystavaného kostola s neobvyklým dvojapsidárnym ukončením, ktorý — ako symbol architektonickej formy — v pôdoryse predstavuje vidlicový, tzv. lotrov kríž (tvar písmena „Y“). Pozornosť objektu venoval už V. Mencl a najnovšie bol aj archeologicky skúmaný a čiastočne vyhodnotený (Ruttkay 1983). Kostol mal bohatú kamenársku výzdobu, ktorá sa čiastočne aj zachovala a niekoľko detailov z nej sa dostalo ešte v minulom storočí do zbierok Národného múzea v Budapešti (časť je dnes vyinštalovaná v Maďarskej národnej galérii). Objekt v terajšej zachovanej podobe a skladbe vznikol len v druhej polovici 14. storočia, ako prvý správne datoval L. Éber (1909, s. 293) a najnovšie maďarská umenovedná literatúra toto datovanie potvrdzuje (Marosi 1976, s. 365—366). Datovanie umocňuje aj na pieskovcovom reliéfe zobrazená postava kráľa Ludovíta I. sediaceho na tróne medzi dvoma figurami anjelov (obr. 3). Lokality si však vyžaduje ďalší podrobný výskum, pretože isté náznaky v širšom okolí ukazujú na prítomnosť rytierskeho rádu už v predošliých storočiach. Preto aj otázku templárov zatiaľ ponechávame za otvorenú (podľa inf. A. Vantucha v Národnej knižnici v Paríži sú celé bloky písomností templárov zatiaľ nedotknuté).

S takýmto poslaním existovala najskôr johanitská komenda v priestore Vigľaš — Zvolenská Slatina (Matunák 1904, s. 8—9), ďalej v germerskej Chanave, ktorá sa v prameňoch uvádza v r. 1293 a neskôr v r. 1337 (Monasterii sancti Georgii martyris) a v jej chotári aj „villa Crisan“, t. j. Kríž (MOL — D1. 56. 823 a 56. 926), alebo na území Kalše — Zemplínskej Teplice v trebišovskom okrese (AUO VIII, s. 257, č. 175). Zástoj johanitov v komunikačnom systéme možno najlepšie ilustrovať na tzv. — z uhorskej strany nazvanej — českej ceste, kde jednotlivé domy sú rozložené v určitých úsekoch. Dôležité miesto mala komenda v Trnave s kostolom sv. Jána Krstiteľa, ktorý neskôr

prevzali dominikáni a po nich jezuiti. V starej literatúre sa tu uvádza „cez povesťný chýr založený templársky dom“ (Münter 1794, s. 431). O prítomnosti svedčia i prenesené názvy Jeruzalém a Jericho a istý náznak možno pozorovať vo vyobrazení hlavy Krista v mestskom znaku, podanej podľa byzantského proporčného kanónu (podrobne Slivka 1986). Ďalší rádový dom stal v katastri dnešnej Soporne v polohe zvanej Palota (t. j. palác). Na pahorku 90 × 90 m (obr. 4) sú zvyšky stavieb dnes už úplne rozrúbené. Stavba na ploche asi 20 × 15 m pozostávala z tehál a nájdené zlomky keramiky ju datujú do 12.—13. stor. (prieskum autora v r. 1985). Miestna tradícia hovorí o „jeruzalémskych

Obr. 3. Piešťany — kamenný výklenkový reliéf s centrálnou postavou kráľa Ľudovíta I. sediaceho na tróne medzi dvoma figurami anjelov (z pôvodného johanitského kostola). (Foto D. Erdőkürti Z.)

mníchoch“ a v prameňoch 13. stor. je niekoľko zmienok k tejto lokalite (napr. k roku 1225 sa spomína „capella iuxta palatium“, ktorá sa v r. 1227 špecifikuje ako „capella de S. Spiritu“ — CDS1., 1., s. 217, 242, 264, 310, 313, 314, 315, 320 a 324). O 35 km južnejšie sa nachádza významný komunikačný uzol — dnešné Dvory nad Žitavou, kde už v 11. storočí stala kráľovská kúria a významná mýtnica, ale kde ovšem johanitov nemáme priamo doložených. V r. 1309 sa tam spomína kláštor, kedy v ňom zasadala celouhorská cirkevná synoda, ktorej uznesenie sa týkalo boja proti heréze (Sedlák 1970, č. 478). Na v blízkom okolí sú evidentné stopy po zaniknutých domoch johanitov, tak v blízkosti Dubníka poloha Kolostordomb (dnes kat. Pribety), kde boli zistené zvyšky po tehelnej stavbe kláštora i kostola (archív AÚ SAV č. 860/58a a 559/62); ďalej v Nesvadoch v polohe Jánov breh alebo Boldogház (= v preklade „požehnaný dom“);

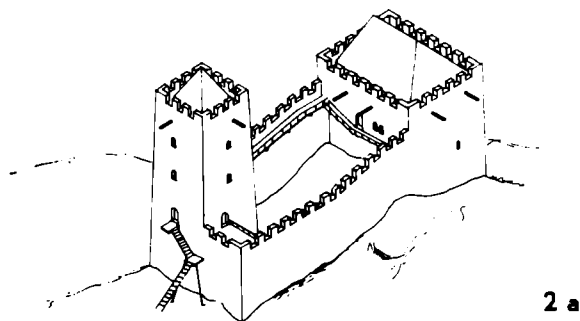
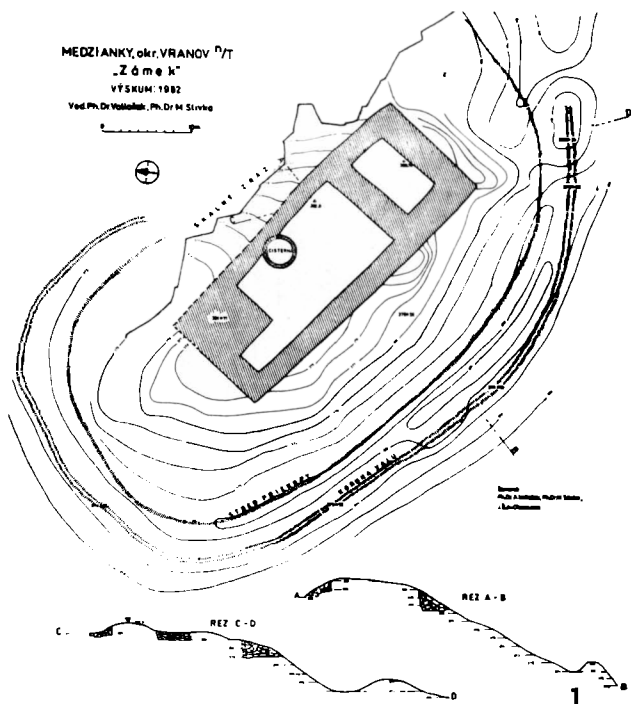

Obr. 4. Šoporňa (okr. Galanta) – Palota – poloha zaniknutého kláštora. (Foto M. Slivka)

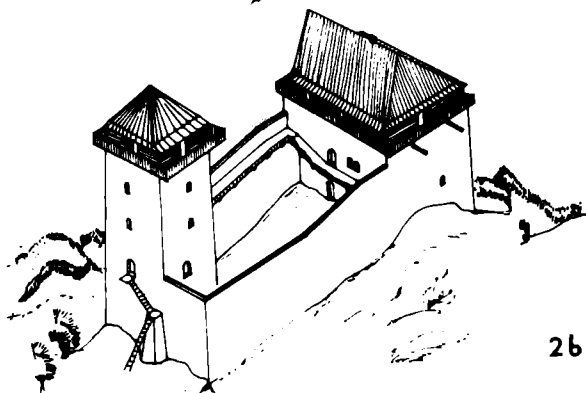
pri arch. výskume B. Szókeho v r. 1943 boli fragmentárne odkryté i zvyšky architektúry 14. storočia. V ďalšom úseku už bolo ostrihomské sídlo križovníkov. Vzdialenosť jednotlivých lokalít na uvedenej ceste sa pohybuje v rozpätí 30—40 km, čo v historickej geografii predstavuje vzdialenosť denného pochodu.

Na východnom Slovensku bola situácia čiastočne odlišná, čo vyplýva i z celkovej štruktúralno-cirkevnej situácie Uhorska (podstatná časť prináležala pod biskupstvo v Jágri). Tu zasa aktivitu vyvinuli strážcovia Božieho Hrobu (tzv. božohrobcí), ktorí už v roku 1212 boli na majetku Chmeľov (nie v Chmeľove!), kedy ich kráľ Ondrej II. obdaril výsadami (CSDI., 1. s. 136—137). Popredný európsky monasteriológ Kaspar Elm, ktorý sa najnovšie dopodrobna venoval tomuto rádu, pripúšťa v jeho začiatkoch aj militnú funkciu. Konkrétne „fratres S. Sepulcri“ sú podľa neho konverši viac alebo menej pričlenení do konventu plnoprávných kanonikov, ďalej sú to aj „početní veriaci, križiacke kniežatá, európski panovníci, šľachtíci, duchovní a duchovné inštitúcie“ (Elm 1980, s. 154; pozri aj Bertouch 1975, s. 89—94). Bratia pokiaľ sa týka rádovej organizácie, špirituality a majetku riadili sa viac-menej vlastnými záujmami a miestnymi podmienkami. Rád sa neskôr vnútorne transformuje na vetvu kanonickú — Ordo canonicorum S. Sepulcri, čo predstavuje už jednoznačne definovateľnú inštitúciu. S takýmto javom možno sa stretnúť aj pri pražskom rádom dome na Zděraze, ktoré ku koncu 12. stor. bol riadený preceptorom a od 13. stor. prepoštom (Svátek 1970, s. 522). Pokiaľ v začiatkoch (na konci 12. stor.) božohrobcí mali sídlo na hrádke v Medziankach (nad Hanušovcami nad Topľou — obr. 5), od 13. stor. zaiste už priamo v Hanušovciach nad

MEDZIANKY, okr. VRANOV "T
 „Zámek“
 VFSKUM 1982
 Vod. Pr. Dr. Václavík, Ph. Dr. M. Sílvka

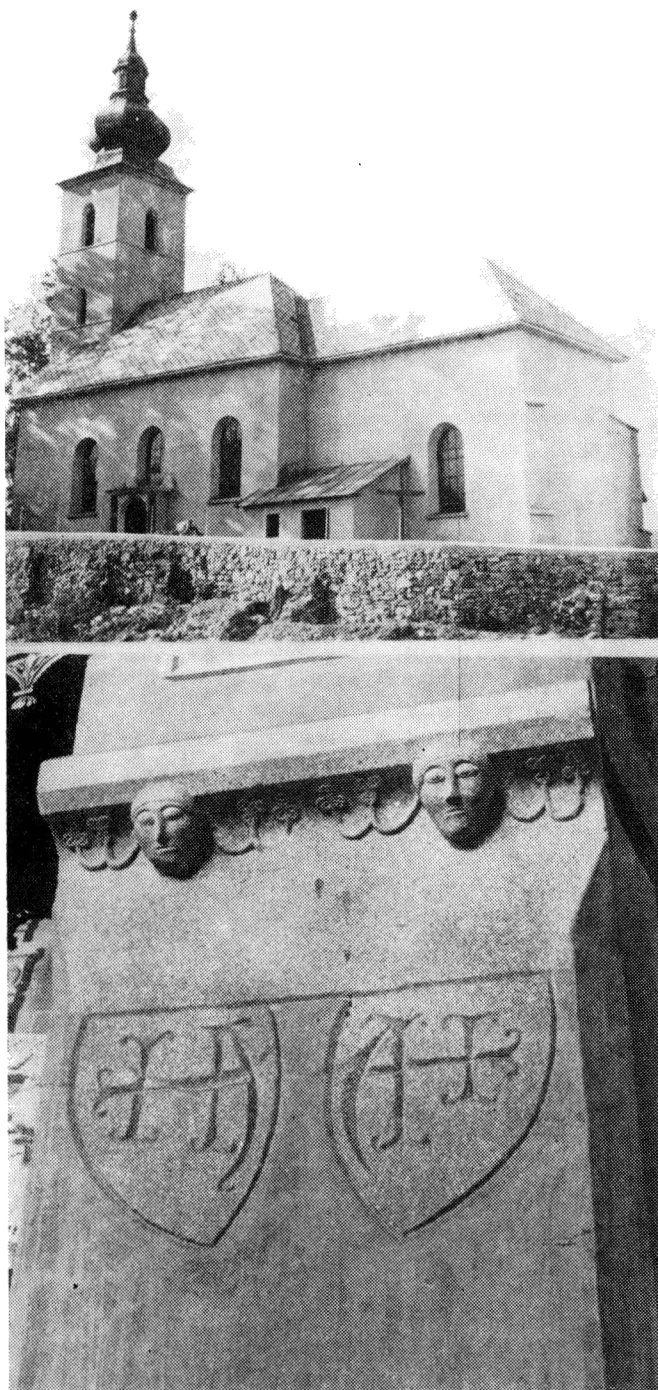

2 a

2 b

Obr. 5. 1 – Medzianky-Zámek; půdorys odkrytého hrádku; 2a, b – pokus o rekonstrukci v dvouh alternativách. (M. Sílvka)

Obr. 6. Hanušovce nad Topľou (okr. Vranov), hore: pohľad na kostol božohrobcov, dole: rádové znaky – dvojitý križ na loďičke na triumfálnom oblúku r. k. kostola. (Foto M. Slivka)

Topľou. Novému štýlu života krížovníkov zodpovedá i tamojší sakrálny objekt s rovne uzavretým, ale značne predĺženým presbytérom a v lodi so vstavanou tribúnou (obr. 6 : 1). Jeho bohatá kamenárska výzdoba (byzantské poňatie veraikonu) spolu s rádrovými znakmi vytesanými pod rímsou na triumfálnom oblúku (obr. 6 : 2) náš predpoklad len umocňujú. Hrádok skúmaný v r. 1982 vykazuje pravidelnú dispozíciu (o rozmeroch 36 × 13—15 m) s obytným palácom a s naproti stojacou a do opevnenia vťahnutou vežou (obr. 5 : 1). Objekt zanikol pravdepodobne na začiatku 14. storočia, ako poukazuje súvislý prepálený horizont (pozri Slivka-Vallašek 1986). V strategickej pozícii na prechode z Uhorska do Poľska (teda i na ceste materskému kláštoru v poľskom Miechove) existoval dom krížovníkov v Gaboltove, písomne doložený v roku 1247 a v literatúre spájaný s johanitmi (Reiszig 1911, s. 385; 1928, s. 64; Kozák 1982, s. 92 a 94). Božohrobcí z majetku Chmeľov sa z istých politických príčin v r. 1313 odsťahovali do spišského Lendaku (Reychmann 1964; Vojtas 1967), odkiaľ spracovali aj špitál pri kostole sv. Alžbety v Kežmarku (Polla 1971, s. 87—89).

Nie menej významný a pre pomery Slovenska o to dôležitejší zostáva ďalší krížovnícky rád sv. Antona — antoníni, vzniklý na konci 12. stor. vo Francúzsku. Rád sa rýchlo rozšíril po celej Európe a v druhej polovici 13. storočia sa jeho rádroví príslušníci dostávajú na Spiš — do Draviec (Köszeghy 1930, s. 7). Štruktúru a dejiny rádu nám nedávno monograficky priblížil Albert Mischlewski (1976). V spišských Dravciach bolo sídlo praeceptora uhorskej provincie (Mischewski 1976, s. 194), ktorá mala ešte dva domy: nemocnicu sv. Antona v Bratislave (vtedy v osade sv. Vavrínca), písomne prvýkrát doloženú v r. 1309 (Sedlák 1980, č. 660 a 661) a špitál v Schäsburgu (Segesvár, dnes Sighisoara v Sedmohradsku). Nepochybujeme o tom, že rád sa sem dostáva prostredníctvom nemeckých kolonistov, aj keď predstavení rádu nesú francúzske mená.

V Uhorsku sa všeobecne spomínajú aj iné rytierske rády, ako sú napr. lazaristi (doložení v Ostrihome), ktorých S. Tóth lokalizuje do Prešova na Vileckú huru, kde stál kostol sv. Ladislava, ďalej rád sv. Samsona (Bálics 1888, s. 333—334). Tieto v priebehu stredoveku zanikli, keďže v 14. storočí sa zlúčili s johanitmi.

Osobne sa nazdávam, že slovenski historici zatiaľ nevenovali skoro žiadnu pozornosť rádu nemeckých rytierov, s ktorými v rámci kolonizačného rúchu treba nutne počítať. Veď rád už v prvých desaťročiach 13. stor. sa intenzívne šírila po celom Uhorsku, a už v roku 1211 boli v Korutánsku, Dalmácii a Slovinsku a neskôr — v roke 1222 v Sedmohradsku (Zimmerman 1980, s. 267 až 298; Bergmann 1909, s. 11—15, 50 n.). Tu sa pokúsili založiť svoj štát nezávislý na kráľovi. V zápätí ale, na jar 1225 ich kráľ zo Sedmohradska vyhnal; (Schütze 1971) no spor o územie trval ešte niekoľko rokov, keďže do komplikovanej situácie zasahovala kuria. Ešte v r. 1230 nebol spor ukončený (porovnaj Regesta hist. dipl. Ordinis S. Mariae 1948, s. 9, č. 54; pozri aj Glassl 1971; Martini 1979). Za takejto situácie sa v neskoršej literatúre všeobecne konštatuje, že rád nemeckých rytierov v Uhorsku nemohol rozvinúť nijakú úspešnú činnosť (pozri Somogyi 1941, s. 28). Politika Ondrejového syna Bélu IV. bola asi rádu náklonná (povolávanie kolonistov). Rádu nemeckých rytierov už v roku 1244 daroval majetku v okolí Trnavy, a to Veľké Kostolany, Žlkovce a Zelenice (AUO 2, č. 91; Regesta hist. dipl. Ordinis S. Mariae 1948, s. 13, č. 87). V rámci tohoto majetku sa v roku 1258 a 1268 spomína aj sídlo krížovníkov — Malženice, ktoré sa pôvodne vzťahuje na johanitov. Tamojší tehlový kostol niesol príznačné rytierske patrocínium sv. Juraja, ktoré podľa najnovších

monasteriologických bádání mali v obľube práve nemeckí rytieri, popri patrocínii sv. Alžbety (U. Arnold v zb. zost. Novak 1983, s. 65; Arnold 1983, s. 163—185). Pri Alžbetinom hrobe v Marburgu im sám pápež Gregor IX. zveril do opatery dom i samotný hrob. V súvislosti s nemeckou kolonizáciou už V. Šmilauer v r. 1937 konštatoval, že kolonisti prišli sem ako účastníci krížovej výpravy v r. 1146—1147 (Šmilauer 1937, s. 448; príčiny zdôvodnil Unger 1959, s. 90). P. Ratkoš zasa uvádza, že pôvodne „hospites“ boli vojaci, konkrétne „hospites Teothonici“ (napr. v prípade Prešova) dáva do súvislosti s nemeckými rytiermi (Ratkoš 1964, s. 41). Ordo Teutonicus či Teutonicorum boli azda tí rytieri, ktorí si stavajú svoje sídlo v Banskej Štiavnici s príznačným kultom P. Márie (silná tradícia k templárom — Pesty 1861, s. 116; Fuxhoffer-Czinár 1860, s. 167; Höke 1866, s. 837), možno aj kostolík sv. Alžbety v Kežmarku, ďalej vo Zvolene (mesto nesie dodnes vo svojom znaku kríž rytierskeho rádu — Szendrei 1891, obr. na s. 93) a Kaplny pri Bratislave (Kovačovičová-Puškárová—Jankovič 1965), kde tamojší tehlový kostol nesie presné slohové prvky ich rádových kostolov, napr. V Ladekoppe alebo Kreis Marienburgu. Z pojednávaneho rádu azda nevybočuje ani košická Alžbeta. Z písomných prameňov totiž jednako vyplýva, že v Košiciach jestvovali v 13. storočí dva špitále, a to pri kostole sv. Alžbety a špitál sv. Ducha. V literatúre sa často zamieňajú a pripisujú sa, že boli pod správou johanitov (napr. Wick 1923, s. 38; Bokesová-Uherová 1973, s. 58; Halaga 1975, s. 32, p. 5; Hársing-Kozák 1979, s. 694; Kozák 1982, s. 94). O počiatkoch špitála sv. Ducha, ktorý stal na predmestí, nemáme žiadnych dokladov (pozri Dragóner 1904) a nevieme ani kým bol spravovaný. Na predmestie Košíc kladie založenie akéhosi kláštora v r. 1216 Spišská kronika (Wagner 1774, s. 8). V 14. stor. si ho chceli prisvojiť antoníti z Draviec, z čoho vznikol dlhotrvajúci spor (Dragóner 1904, s. 525—526; Molnár 1944, s. 12—13). V listine kráľovnej Alžbety z r. 1366 (original v archíve mesta Košíc — Tajný archív, Hospitale No. 50) sa uvádza, že špitál extra muros postavilo mesto a že antoniti sa ho nespravodlivo chcú zmocniť. Spor doriešil až kráľ Žigmund, ktorý v r. 1399 zakázal antonítom porušovať práva košických mešťanov (Molnár 1944, s. 13). Druhého špitála pri kostole sv. Alžbety sa chceli zmocniť zasa stolnobelehradskí johaniti. V pápežskej listine Martina IV. zo 7. marca 1283 [Mestský archív Košice, Tajný archív, Hospitale No. 48; listina u Wicka 1936, s. 13]; Bokesová-Uherová uvádza nesprávny rok 1285 (1973, s. 58)] je uvedená sťažnosť rektora Arnolda pri kostole sv. Alžbety, v ktorej uviedol, že predstavený johanitov zo Stoličného Belehradu si robí neoprávnené nároky na tento špitál s kostolom sv. Alžbety oddávna spojený (...super hospitali pauperum ville de Cassa eidem Ecclesie ab antiquo annexo quibusoam redditibus...). Pápež touto listinou poveril a zmocnil ostrihomského arcibiskupa a dvoch spolusudcov-kanonikov, aby v spore rozhodli a vyniesli definitívne rozhodnutie. O výsledku sporu niet prameňa. Podľa našej mienky nešlo tu o špitál sv. Ducha cirkevno-právne zviazaného s kostolom sv. Alžbety, ale o vlastný špitál pri tomto kostole, pričom nie je známa ani jeho pôvodná lokalizácia (buď stál na mieste dnešného Dómu, event. na mieste dominikánskeho kostola). Jedno je isté, že špitál s kostolom sv. Alžbety mohol vzniknúť v období po roku 1235 (po jej kanonizácii), ale pred rokom 1283. Sv. Alžbeta bola dcérou uhorského kráľa Ondreja II. a po jej kanonizácii stala sa prvou rádovou patrónkou nemeckých rytierov, ovšem výlučne špitálnickej povahy. Preto aj stredoveké mestské špitále nesú jej patrocínium (napr. v Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici, Bratislave, Skalici, Spišskom Podhradí, Novej Bani a i. — Somogyi 1941, s. 102). V takto uvažovanom postuláte možno len pochopiť náklonnosť Bélu

IV., ináč brata sv. Alžbety, k rádu nemeckých rytierov. Z dôvodov politických a ekonomických bolo panovníkovo rozmiestnenie komiend johanitov, ale tiež nemeckých rytierov práve v najexponovanejších strediskách jeho moci, a to nielen v priamych kráľových sídlach, ale i v dôležitých komunikačných uzloch a trhových strediskách (Košice, Trnava, Zvolen a iné). Pri vytváraní urbanizácie našich miest možno pozorovať, a to v rámci ich celkovej aglomerácie zaujímavý fakt, že cudzí kolonisti sa usadzovali najprv na „predmestia“ (Košice, Zvolen, Kežmarok, Levoča — u všetkých s kostolom sv. Alžbety). V tzv. druhej urbanistickej perióde, ktorá u nás vytvorila typ európskeho mesta, sa tieto predmestia transformujú v skutočné mestské útvary (prípád Košíc) a v rámci nich strácajú svoj význam domy rytierskych rádoov. Novým požiadavkám mestského života, a to ako v oblasti ideologickej a charitatívnej starostlivosti, tak i podielom na duchovnej správe miest, vyhovujú už nové žobravé rády (dominikáni a minoriti), ktoré svojou dokonalou organizáciou, pomerne malou ekonomickou náročnosťou a obsahom svojho poslania našli v priebehu 13. storočia široké uplatnenie (Fügedi 1970; pre české zeme Jirásko 1979). Zvlášť dominikáni preferovali obchodné mestá (Košice, Trnava, Banská Štiavnica). Na príklade nemeckých miest možno pozorovať, že za prvé prístrešky rehoľníkom slúžili najrôznejšie domy, často i staršie špitále a leprosálie (Freed 1977, s. 34; Stüdeli 1969, s. 31). Pritom však k založeniu dominikánskeho kláštora bolo treba najmenej 12 rádových príslušníkov a u minoritov sa počet obmedzil na 2—3 kazateľov (Stüdeli 1969, s. 28). Domnievame sa preto, že v začiatkoch košického špitála sv. Alžbety treba vidieť špitálnikov rádu nemeckých rytierov, ktorých v druhej polovici 13. storočia vystriedali dominikáni, tak ako to bolo i v prípade Kežmarku, kde tamojší špitál bol v 14. stor. v drážbe križovníkov sv. Hrobu. V Trenčíne na predmestí prevzali v r. 1301 johanitský špitál minoriti a johanitskú komendu sv. Jána Krstiteľa v Trnave zasa domonikáni.

Zámerne sme sa vyhli problematike mestských špitálov a lazaretov (najobšiahlejšie uhorské spracovanie u Somogyiho 1941), ako aj starobincom, či špitálom na slovenskom vidieku, ktorých podľa oficiálneho súpisu z r. 1785—87 bolo okolo 170 na 160 lokalitách (súpis v archíve Uhorskej kráľ. komory MOL Budapešť). Táto krátka črta zameraná všeobecne na križovnícke rády je iba malým úryvkom z bohatého materiálu, ktorý čaká na systematické a podrobné spracovanie. Uvedené argumenty a myšlienky nech sú skôr impulzom, aby sa v tom ďalej pokračovalo.

Literatúra

- Arnold, U. 1983: Elisabeth und Georg als Pfarrpatrone im Deutschordensland Preussen. In: Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche. Marburg, s. 163—185. AVO = Arpádkori új okmánytár. Pest. Použitý zv. II/1861 a VIII/1870.
- Antosiewicz, K. 1966: Zakon Ducha świetego de Saxia w Polsce średniowiecznej. In: Nasza Przeszłość 23 (Krakow), s. 167—198.
- Bálics, L. 1888: A római katolikus egyház története Magyarországbán. II. Budapest.
- Bělohávek, P. V.—Hradec, P. J. 1930: Dějiny českých křižovníků s červenou hvězdou. Praha.
- Bergmann, W. 1909: Reste Deutscher Ordensburgen in Sibenburgen, nebst einer Geschichte des Deutschen Ritterordens in diesen Lande 1211—1225. Freudenthale.
- Bertouch, E. von. 1975: Genossenschaften und der daraus hervorgegangenen Ritterorden. Leipzig.
- Bogyay, T. 1941: Isten báránya. In: Regnum Egyháztörténeti évkönyv (Budapest), s. 94—122.

- Bokesová-Uherová, M. 1973: Zdravotníctvo na Slovensku v období feudalizmu. Bratislava.
- Bottánková, M. 1980: Ku topografii mesta Trnavy v 16. storočí. In: Trnava okres a mesto. Bratislava, s. 61—145.
- Brune, P. 1892: Histoire de l'Ordre Hospitalier du Saint-Esprit. Paris.
- Bulst-Thiele, M. L. 1980: Der Prozess gegen den Templerorden. In: Die Geistlichen Ritterorden Europas. Sigmaringen, s. 375—402.
- CDSl. = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. 1. (ed. R. Marsina). Bratislava. 1971
- Cramer, U. 1963: Das Hospital als Bautyp des Mittelalters. Köln.
- Csoma, J. 1915: Lovagrendkeresztek a magyar heraldikában. In: Turul, s. 17—21.
- Čarek, J. 1985: Městské znaky v českých zemích. Praha.
- Čarek, J. a kol. 1958: Ulicemi města Prahy od 14. století do dneška. Praha.
- Dohnányi, L. b. r.: Dejiny Trenčianskeho hradu a vývoj bývalého slobodného kráľovského mesta Trenčína. 1. kniha. Rukopis v Trenčianskom múzeu, inv. č. 21506
- Domańska, H. 1971: Proces modernizacji średniowiecznych zamków z terenu dawnego Państwa krzyżackiego w XV—XVIII w. In: Studia i Materiały do Historii Wojskowości 17, č. 2, s. 3—36.
- Dragóner, B. 1904: Adalékok a kassai Sz. Lélekröl nevezett ösrégi kórház történetéhez. In: Magyar Sion 18, s. 524—531.
- Duggan, A. 1973: Křížácké výpravy. Praha.
- Eber, L. 1909: Pösténi dombor-mű a Nemzeti múzeumban. In: Archeologiai értesítő 29, s. 289—293.
- Elm, K. 1980: Kanoniker und Ritter von Heiligen Grab. In: Die Geistlichen Ritterorden Europas. Sigmaringen, s. 140—169.
- Feyfar, M. M. 1882: Aus dem Pantheon der Geschichte des hohen souränen Johanniter-Ritter-Ordens. Mikulov.
- Fiala, A. 1977: Obytná veža. Trenčianskeho hradu. In: Pamiatky príroda č. 2, s.13—15.
- Fojtík, J. 1985: Pečate mesta Trenčína a pripojených obcí. In: Trenčín (remeslá, tlačiarne, architektúra). Bratislava, s. 79—87.
- Freed, J. B. 1977: The Friars and German Society in The Thirteenth Century. New York.
- Fuxhoffer, D.—Czinár, M. 1860: Monasteriologiae regni Hungariae. II. Pestini. ság 20, č. 11, s. 692—698.
- Fügedi, E. 1970: La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie. In: Annales Économiques-Sociétés-Civilisations 25, No 4, s. 966—987.
- Glassl, H. 1971: Der deutsche Orden im Burzenland und in Kumanien (1211—1225). In: Ungarn-Jahrbuch Bd. 3, s. 23—49.
- Gombos, A. F. 1937: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I. Budapestini.
- Halaga, O. R. 1976: Košice — Balt. Košice.
- Hársing, L.—Kozák, K. 1979: A johanniták a középkori Magyarországon. In: Világosság 20. č. 11, s. 692—698.
- Hiestand, R. 1980: Die Anfänge der Johanniter. In: Die Geistlichen Ritterorden Europas. Sigmaringen, s. 31—80.
- Hledíková, Z. 1971: Prokurátoři českých příjemců u kurie do r. 1419. In: Acta Universitatis Carolinae — Philosophica et historica 3—4, s. 65—109.
- Hník, F. M. 1935: Pohnutky dobročinnosti v křesťanství. Praha.
- Höke, L. 1866: Adatok Hontvármegyve egyházi archaeologijához. In: Magyar Sion 4, s. 822—845.
- Holl, I. 1979: Sopron (Ödenburg) im mittelalter. In: Acta arch. Acad. Scient. Hungaricae 31, s. 105—145.
- Hrochová, V. 1982: Křížové výpravy ve světle soudobých kronik. Praha.
- Hrochovi, V. M. 1975: Křížáci v Levantě. Praha.
- Hurt, R. b. r.: K nejstarším dějinám Orlovic. Rukopis (26 s.) uložený v múzeu Vyškova — Vyškov č.H 15. 227.
- Hýroš, Š. N., b. r.: Templariorum Monasteria in Regno Hungariae. Rukopis (110 s.) v Liptovskom múzeu Ružomberok, inv. č. 27852.
- Jirásko, L. 1979: Kláštery ve městech v Čechách a na Moravě ve 13. století. In: Hospodářské dějiny 4 (Praha), s. 133—159.
- Kavuljak, A. 1965: Historický miestopis Oravy. Bratislava.
- Karácsonyi, J. 1922: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711—ig. I. Budapest.
- Kirschbaum, E. a kol. 1971: Lexikon der christlichen Ikonographie. 3. zv. Rom—Freiburg—Basel—Wien.

- Klein, B. 1978: Zásady určovania stredovekých ciest v geografickom prostredí. In: Vlast. zborník Považia 13, s. 19—39.
- Knauz, N. 1865: A Jánoslovagok Esztergomban. In: Magyar Sion, s. 641—665, 721—744.
- Kolinovics, G. 1789: Chronicon militaris ordinis equitum Templariorum. Pestini (posmrtno vydal M. G. Kovachich).
- Kollányi, F. 1900: Esztergomi kanonok (1100—1900). Esztergom.
- Kovačovičová-Puškárová, B.—Jankovič, V. 1965: Kostol sv. Alžbety v Kaplnej pri Bratislave. In: Zo starších výtvarných dejín Slovenska (Bratislava), s. 53—66.
- Kozák, K. 1982: Constructions dans la Hongrie de XII—XVe siècles des ordres de Chevalerie et d'Hospitaliers et leur influence. In: Acta arch. Acad. Scient. Hungaricae 34, s. 71—130.
- Közseggy, E. 1930: Die Denkmäler der Antonier in Drautz (Zips). Kesmark.
- Kristó, Gy. 1978: A rozgonyi csata. Budapest.
- Kubinyi, A. 1984: Isten báránýt ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog). In: Folia archaeologica 35, s. 139—159.
- Kubinyi, M. 1890: Árva vára. Budapest.
- Lexikon für Theologie 1958. Lexikon für Theologie und Kirche. 2. zv. Freiburg im Breisgau.
- Ludikar, A. Č. 1882: O řádu maltánském, se zvláštním zřetelem na Čechy. Klatovy.
- Lorenz, W. 1964: Die Kreuzherren mit dem roten Stern. Königstein.
- Lukáček, A. 1963: Dejiny starého templárskeho kláštora v Piešťanoch. Litoměřice. Rukopis (38 s.) v archíve r. k. fary Piešťany.
- Lutterer, I. a kol. 1982: Zeměpisná jména Československa. Praha.
- Majláth, B. 1885: Néhány városi pecsét. In: Turul, s. 134—137.
- Majtán, M. 1972: Slovo slatina v slovenských zemepisných názvoch. In: Kultúra slova 6, s. 120—122.
- Marosi, E. 1976: Vorläufige Kunsthistorische Bemerkungen zum Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. In: Acta historiae artium 22, s. 333—373.
- Martini, F. 1979: Der Deutsche Ritterorden und seine Kolonisten in Burzenland. In: Ungarn-Jahrbuch Bd. 10, s. 41—57.
- Matunák, M. 1904: Végles vára. Brezno (slov. preklad G. Balašu vyšiel vo Zvolene v r. 1960).
- MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis (ed. N. Knauz) I.—II. Strigonii 1874 a 1882.
- Mezey, L. 1968: Ungarn und Europa im 12. Jahrhundert. Kirche und Kultur zwischen Ost und West. In: Probleme des 12. Jahrhunderts. Konstanz—Stuttgart, s. 255—272.
- Mezey, L. 1972: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: Székesfehérvár évszázadai. Bd. 2 (Székesfehérvár), s. 21—36.
- Millauer, X. M. 1832: Der deutsche Ritterorden in Böhmen. Prag.
- Mischlewski, A. 1976: Grundzüge der Geschichte des Antoniterordens bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts. Köln—Wien.
- Molnár, B. 1944: Kassa orvosi története. Košice.
- Münter, D. F. 1794: Statutenbuch des Ordens der Tempelherren. Berlin.
- Nowak, Z. H. (zost.) 1983: Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes. Toruń.
- Novotný, V. 1900: Inquisitio domorum hospitalis S. Johannis Hierosolimitani per Pragensem archidioecesim, facta anno 1373. Praha.
- Patek, F. 1912: A magyarországi templarius rendtartomány felbomlása. Budapest.
- Pesty, F. 1861: Templáriusok Magyarországon. Pest.
- Piekarczyk, S. 1968: Barbarzyńcy i chrześcijaństwo. Warszawa.
- Polla, B. 1971: Kežmarok. (Výsledky historickoarcheologického výskumu). Bratislava.
- Procházka, R.—Plaček, M. 1984: Povrchový průzkum hradu Orlova, k. ú. Orlovice (okr. Vyškov). In: Přehled výzkumů 1982, Brno, s. 54—55.
- Pruz, H. 1908: Die geistlichen Ritterorden, ihre Stellung zur kirchlichen, politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklung des Mittelalters. Berlin.
- Ratkoš, P. 1964: Vznik a osídlenie makovického hradného panstva do začiatku 17. storočia. In: Príspevky k dejinám východného Slovenska (Bratislava), s. 39—54.
- Regesta hist. dipl. Ord. S. Mariae 1948: Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198—1525 (ed. E. Joachim a W. Hubatsch). II. Regesta Privilegiorum Ordinis S. M. Theutonicorum (mit einem Anhang Papst und Konzilurkunden). Göttingen.

- Reiszig, E. 1901: Róbert Károly és a János lovag-rend. In: Századok 37, s. 515—580.
- 1903: IV. Béla király és a János lovag-rend Magyarországon. In: Századok 35, s. 520—541.
- 1911: A János-lovagok birtokviszonyai Magyarországon. In: Történelmi tár 12, s. 368—400.
- 1919—1920: A magyarországi János-lovagok a XVI. században. In: Századok 53—54, s. 433—486.
- 1928: A Jerussálemi Szent János-lovag-rend Magyarországon. II. Budapest.
- Reychman, J. 1964: Klasztor w Lendaku i jego dawna przynależność do opactwa miechowskiego. In: Nasza Przeszłość 19, s. 33—60.
- Ruciński, H. 1983: Provincja saska na Spiszu do 1412 roku. Białymstok.
- Reychman, J. 1964: Klasztor w Lendaku i jego dawna przynależność do opactwa miechowskiego. In: Nasza Przeszłość 19, s. 33—60.
- Ruciński, H. 1983: Provincja saska na Spiszu do 1412 roku. Białymstok.
- Ruttkay, A. 1983: Výskum na Detvianskej ulici v Piešťanoch. In: AVANS v roku 1982, Nitra, s. 220—224.
- Ruttkay, A.—Slivka, M. 1985: Cirkevné inštitúcie a ich úloha v sídliskovom a hospodárskom vývoji Slovenska v stredoveku. In: AH 10 (Brno), s. 333—356.
- Sedlák, V. 1980: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. 1. Bratislava.
- Schütze, J. 1971: Bemerkungen zur Berufung und Vertreibung des Deutschen Ordens durch Andreas II. von Ungarn. In: Siebenbürgisches Archiv 8, s. 277—283.
- Schwarzenberg, K. 1941: Heraldika čili přehled její teorie se zřetelem k Čechám na vývojovém základě. Praha.
- Slivka, M. 1986: Johaniti v Trnave. Rukopis.
- 1987: K stredovekým dejinám Bernolákova (Čeklisa) a jeho okolia. In: ZSNM — História 27, s. 151—179.
- Slivka, M.—Vallašek, A. 1986: Archeologický výskum stredovekého hrádku v Medziankach. In: Nové obzory 28, s. 137—162.
- Slabý, J. 1914: Jméno Jerusalem. In: Časopis kat. duchovenstva 55, č. 1, s. 66—74, č. 2, s. 164—174.
- Somogyi, Z. 1941: A középkori Magyarország szegényügye. Budapest.
- Steynitz, J. von. 1970: Mittelalterliche Hospitäler der Orden und Städte als Einrichtungen der Sozialen Sicherung. Berlin.
- Stüdeli, B. E. J. 1969: Minoritenniederlassungen und mittelalterliche Stadt. Franziskanische Forschungen 21. Werl-Westphala.
- Svátek, J. 1970: Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archivy. In: Sborník archivních prací 20, č. 2, s. 505—624.
- Svátek, J. 1986: Jahanité v Kroměříži. In: Studie muzea Kroměřížska, s. 25—40.
- Szántó, K. 1983: A katolikus egyház története. Budapest.
- Szendrei, J. 1891: Zólyom város pecsétje. In: Turul, s. 92—94.
- Šmilauer, V. 1937: Spišský Štvrtok a bůh Donnar. In: Bratislava r. 11, s. 448.
- Theiner, A. 1859: Vetera monumenta historica Hungarum sacram Illustrantia. I. Romae.
- Uhlár, V. 1969: Z problematiky miestnych názvov. In: Slovenská reč 34, s. 164—170.
- Unger, M. 1959: Bernhard von Clairvaux und der Slawenkreuzzug 1147. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 7, heft 1, s. 80—90.
- Vašek, B. 1941: Dějiny křesťanské charity. Olomouc.
- Vojtas, J. 1967: Z minulosti krížovníckeho prepoštvstva v Lendaku. In: Vlastivedný zborník Spiš 1 (Košice), s. 57—87.
- Wagner, C. 1774: Analecta Scepussii sacri et profani. II. Viennae.
- Wick, V. 1923: Rím. kat. kostoly a ústavy v Košiciach. Košice.
- 1936: Dóm Svätej Alžbety v Košiciach. Košice.
- Wienand, A. 1970: Der Johanniter-Orden, der Malteser-Orden. Der ritterliche Orden des hl. Johannes vom Spital zu Jerusalem. Köln. (2. vydanie 1977).
- Wiśniewski, J. 1968: Przenoszenie nazw miejscowych. In: Studia linguistica slavica baltica Canuto-Olavo Falk sexagenario a collegis, amicis, discipulis oblata. Lundae, s. 337—350.
- Zaborov, M. A. 1960: Papstvo i krestovije pochody. Moskva.
- 1966: Uvedenie v istoriografiju krestovych pochodov (latinskaja chronolografia XI—XIII vekov). Moskva.
- Zimmermann, H. 1980: Der Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen. In: Die Geistlichen Ritterorden Europas. Sigmaringen, s. 267—298.

Ordenshäuser in der Siedlungsstruktur der Slowakei und ihre politischen und sozial-ökonomischen Beziehungen (mit dem Blick auf die Kreuzherrenorden)

Der Autor erwägt die mit der Sendung und Dislozierung der Kreuzherrenordens in der Slowakei verbundenen Fragen, in deren Rahmen er außer der militärischen Wachfunktion vor allem die charitative Sendung und Krankenpflege hervorhebt. Bei der Verfolgung der einzelnen Ordenshäuser (Abb. 1 — Karte) wertet er eine breite Quellenbasis aus (Urkundendaten, Ergebnisse von Geländeforschungen und — erkundungen, analytische topographische Studien, Ausnützung moderner monasteriologischer Erkenntnisse), und wertet auf diese gestützt ältere, aber auch neuere Ansichten um, bei denen es häufig zu Verwechslungen der Ordenszugehörigkeit sowie der Lokalisierung einzelner Bauten gekommen ist. Die starke Templertradition bindet sich meist an Orte, die den „Kreuzherren des heiligen Königs Stefan“, d. i. den Johannitern aus Estergom gehörten. Auf dem Gebiet der Slowakei wurden die Johanniter vom König eingesetzt, einerseits im Grenzgebiet und an wichtigen Kommunikationsknoten (Burg Bratislava — zum Jahr 1247 belegt, Orava — zum Jahr 1235 belegt, Trenčín, Trnava u. a.), andererseits auch bei Mineral- und Thermalquellen (Piešťany, Chanava, Viglaš u. a.). In der Ostslowakei schreibt er den sogenannten Hütern des hl. Grabes eine wichtige Rolle zu, die gegen Ende des 12. Jahrhunderts auf der Burg in Medzianky eingeführt wurden (das Kanonikat besaßen sie unter der Burg von Hanušovce nad Topľou), aber auch am ungarisch-polnischen Grenzübergang in Gaboltová. Auf dem Gebiet der Spitalspflege spielte der St.-Antons-Orden eine wichtige Rolle, der im Rahmen seiner ungarischen Provinz den Hauptsitz im Zipser Ort Dravce mit Filialen in Bratislava und Siebenbürgen besaß. Einen weiteren Spitalsorden, den Orden des hl. Geistes, spürt der Verfasser an wichtigen Kommunikationen (mit der Aufgabe Hospize zu errichten) und abermals an warmen Heilquellen auf. Besondere Aufmerksamkeit widmet er dann dem Deutschen Ritterorden, den König Ondřej II. im Jahr 1225 aus Ungarn vertrieb und sein Sohn Béla IV. im Rahmen der Berufung von Kolonisten, allerdings nicht als militärische, sondern rein charitative Spitalskomponente bevorzugt hat. Außer dem Besitz in der Umgebung von Trnava, den ihnen Béla IV. im Jahr 1244 widmete (mit dem Sitz in Maženice und dem bezeichnenden St.-Georgskult), verfolgt sie der Verfasser auf Grund der Spitalspatrozinien der hl. Elisabeth von Ungarn (übrigens einer Schwester Belás IV.). Selbst Papst Gregor IX. vertraute sein Grab dem Deutschen Ritterorden in Marburg an. Der Verfasser verfolgt dessen Spuren in Košice, Zvoleň, Kežmarok, Kaplná bei Bratislava (außer kultischem Material findet er Wappenbelege, z. B. in Zvoleň), aber auch im Baustil von Sakralobjekten (Kaplná pri Bratislave). Bei der Formung städtischer Gebilde — der sog. zweiten urbanistischen Periode — wurden die Johanniter und der Deutschen Ritterorden von den für das städtische Milieu typischen Bettelorden abgelöst (Trenčín, Trnava, Košice, vielleicht auch Banská Štiavnica). Der Autor skizziert dann die Problematik des künftigen Forschungsprogramms.

Abbildungen:

1. Landkarte der Kreuzherrenordenssitze in der Slowakei.
2. 1, 2 — Siegel des Johanniterordens; 3 — Siegel der Stadt Trenčín aus dem Jahr 1381.
3. Piešťany — steinernes Nischenrelief mit zentraler Figur König Ludovíts I., der zwischen zwei Engeln thronet (aus der ursprünglichen Johanniterkirche).
4. Šoporňa (Bez. Galanta) — Palota, Lage des abgekommenen Klosters.
5. 1 — Medzianky-Schloß: Grundriß des freigelegten Kastells; 2a, b — Versuch einer Rekonstruktion in zwei Alternativen.
6. Hanušovce nad Topľou (Bez. Vranov), oben: Blick auf die Kirche der Hüter des hl. Grabs, unten: Ordenszeichen — Doppelkreuz auf einem Schiffchen auf dem Triumphbogen der röm.-kath. Kirche.